

רבנים בגיאורגיה, באוזבקיסטן ובדאגסטן בתקופה הסובייטית

רינה לפידוס

מבוא: תעודות ומסמכים חדשים בחקר תולדות יהודי הקווקז בתקופה הסובייטית
מאמר זה מוקדש להצגה בפעם הראשונה של תעודות ומסמכים חדשים ומקוריים על יהודי קווקז בתקופה הסובייטית. וביתר דיוק: מטרת המאמר – להציג את אישי הסגולה שלא נודעו עד כה – והם הרבנים והחכמים – מקרב יהודי הקווקז אשר פעלו למען שימור היהדות והפצתה בתקופה הסובייטית על אף הסיכונים הרבים שהיו כרוכים בפעילות הזאת מטעם השלטונות הסובייטיים.

על השמות שנציג להלן ועל פעילותם לא ידענו דבר וחצי דבר. מקור המידע ברשימות אישיות וזכרונות של האנשים שהיו עדים לפעילותם של הרבנים ושל החכמים בקהילות היהודיות בשטחי קווקז בתקופה הסובייטית. יש מהרשימות והזיכרונות שנתפרסמו בשפה הרוסית בהוצאות ספרים פרטיות או אפילו רק הודפסו בבתי הדפוס, ולא בידי הוצאת ספרים כלשהי. חלק אחר מהן שנתפרסמו ברוסית היו במקורן רשומות בשפות יהודיות שונות, כגון השפה היהודית הבורית, הגרוזינית או היידיש. המסמכים האלה תורגמו לרוסית בידי המחברים עצמם או בידי עורכי הקבצים בשלב כלשהו של העבודה עליהם, וכאמור ראו אור ברוסית שנחשבה לשפה העיקרית והראשונה במעלה ברוסיה, גם בתקופה הסובייטית וגם לאחר מכן.

אנו נתמקד בעיקר בפעילותם של אישי רוח יהודים בתחומי גרוזיה, אוזבקיסטן ודאגסטן, ואולם עלנו לזכור, כי במקרים רבים הייתה החלוקה למדינות האלה מלאכותית, שכן במציאות בשטחים האלה לא נשתמרה חלוקה ברורה. יש שתושבי המדינות האלה עברו באקראי משטחה של מדינה אחת לשכנתה. אומנם בתקופה הסובייטית השתדלו השלטונות במוסקבה לקיים הבחנה והפרדה בין המדינות, אך אלה לא תמיד התקיימו הלכה למעשה.

מכלל הן משתמע גם מספר לאוויים: אומנם אנו מתמקדים בהצגת נתונים חדשים שלא היו ידועים לפני כן ואיננו מציגים סוגיה מחקרית סבוכה היפותטית כלשהי שיש לפותרה כדרך מאמרי מחקר טיפוסיים, ולכן אין המאמר נזקק למחקרים אחרים שיש בכוחם לסייע בפתרון סוגיות מחקריות סבוכות. כמו כן אין המאמר נוקט מתודה מחקרית מתקדמת כלשהי שהייתה תורמת לפתרון סוגיות מחקריות סבוכות, אלא מטרתו היא לפתוח פתח למחקרים חדשים בתחום חקר הישגי הרוח של יחיד

הסגולה בעולם היהדות שפעלו בעיתות הצוקים בשטחי מזרחה של ברית המועצות בתקופה הסובייטית.

מצבם העלוב של היהודים במזרחה של ברית המועצות

חיי היהודים בברית המועצות בתקופה הסובייטית היו עלובים ביותר, ועל כל הדתות נאסרו עבודה דתית וקיום טקסים דתיים. מפרי החוקים נענשו, ומנהיגי הדתות נענשו אף קשות. הרבנים והיהודים האדוקים נענשו ככל כפליים לעומת בני דתות אחרות בשל האנטישמיות, ומספרם של המוצאים להורג עלה בהרבה לעומת מנהיגי דתות אחרות.

המצב הזה שרר בכל ברית המועצות, אבל בעוצמות שונות. בערים מרכזיות וגדולות, כמו מוסקבה ולנינגרד, הגיעה רדיפת היהודים אל שיאה. במקומות אלה בקושי נותרו שרידי חיים יהודיים. לעומת זאת ברפובליקות שהיו ממוקמות הרחק ממקום מושבם של אנשי השלטון, ממוסדות הממשל וממרכזי שירותי המעקב והביון, המצב היה קל יותר ליהודים. ברפובליקות במזרחה של ברית המועצות התנהלו אפוא חיי היהודים בצורה דחוקה, בדרך לא דרך.

אין להסיק מן הנאמר שבמזרחה של ברית המועצות מצבם של היהודים היה קל; נהפוך הוא! ואולם עם כל הקשיים, נענשו שם היהודים בחומרה פחותה יחסית. עד עכשיו ידוע לנו על מספר קטן של רבנים, חכמים ואנשי רוח יהודים שהתמידו בפעילות יהודית ברפובליקות במזרח ברית המועצות למרות כל הקשיים והסכנות שהפעילות הזאת הביאה עימה.

הידיעות על אנשי רוח, חכמים ורבנים יהודים הגיעו אל מחוץ לברית המועצות בצורה מקוטעת. אחדים מהם או מבני משפחותיהם הגיעו לארץ ישראל והביאו יחד עימם את הידיעות על פעילותם למען הפצת היהדות. חלק מן הידיעות נתפרסמו בעיקר בעיתונות ובכתבי עת ישראליים בשפה הרוסית, חלק אחר הגיעו אלינו דרך הרצאות של בני העדות של יהדות מזרח רוסיה בכנסים קהילתיים ואקדמיים, בעיקר בשפה הרוסית, וחלק אחר הגיעו ממסמכים מקוטעים השמורים בארכיונים פרטיים גם בשפה הרוסית.

להלן נסקור את הידיעות האלה על פעילותם של החכמים והרבנים ברפובליקות במזרח ברית המועצות בתקופה הסובייטית.¹ התעניינות החוקרים בחקר יהודי אזרבייג'ן שבקווקז נובעת מייחודה של הקהילה: יהודי קווקז חיו במשך מאות שנים באזרבייג'ן, דאגסטן, בוכרה וצפון הקווקז כקהילה אורתודוקסית, וכמעט אף לא אחד בקהילה הזו ידע קרוא וכתוב, למעט הרבנים ותלמידיהם שידעו לקרוא בתורה. בגנזכים הממשלתיים ברוסיה יש מחסור עצום של מסמכים על אודות תולדות יהודי קווקז בעת החדשה. בשל כך קיים צורך דחוף לפנות לארכיונים הפרטיים.² על פי אמיטין-שפירא חולקו היהודים בסוף שנות העשרים של המאה העשרים לארבע קבוצות אתניות: אשכנזים שהגיעו ממזרח אירופה, קווקזים (מאזרבייג'ן), גיאורגיים (גרוזינים) ובוכרים.³

גיאורגיה

קיימים ממצאים המעידים כי יהודים נמצאו בגיאורגיה עוד לפני תחילת הספירה הנוצרית. בתקופת ימי הביניים המאוחרת הייתה גיאוריה מחולקת לנסיכויות שבהן היו הנסיכים מסוכסכים וחלוקים ביניהם.

מן המאה החמש-עשרה ועד המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה היו היהודים צמיתים שלהם, והיו במעמד של עבדים במלוא מובן המילה. הם עבדו את האדמה למען אדוניהם הנסיכים, ואילו הנסיכים סחרו בצמיתיהם היהודים, נתנו אותם במתנה למנזרים ונהגו בהם כרצונם. חלקים נרחבים של גיאורגיה היו שייכים לרוסיה עוד מתקופת ימי הביניים, ולקראת תחילת המאה התשע-עשרה הסתפחו חלקים הולכים וגדלים לאימפריה הרוסית. כאשר בוטל חוק הצמיתות ברוסיה בשנת 1869, הוא בוטל גם בגיאורגיה.⁴

ככל רחבי גיאורגיה אז התגוררו קרוב לעשרים אלף יהודים. הם היו רחוקים מן המסורת היהודית ומושפעים מן הסביבה הפאגנית והנוצרית שבה גדלו וחונכו. החיים

1 מ"י אגרנוב, "ארכיונים פרטיים כמקור ידע על תולדותם ותרבותם של יהודי קווקז", עמ' 148–159.

2 שם, עמ' 148–149.

3 א"א שביאקוב, "יהודי אזור טשקנט בסוף המאה הי"ט–תחילת המאה העשרים", עמ' 181.

4 צמיתות היא חוק העבדות ברוסיה כאשר רוסים עניים נאלצו "למכור" את עצמם לעבדות לרוסים בעלי ממון, וילדיהם כבר נולדו כעבדים. הצמיתות היא סדר כלכלי וחברתי אשר התקיים ברוסיה במשך קרוב לשלוש מאות שנה, מסוף המאה השש-עשרה ועד 1861, ובשל כך השפיעה השפעה מרחיקת לכת על כל תחומי החיים ברוסיה גם באותה התקופה וגם לאחריה. הצמיתות הטביעה את חותמה על הפוליטיקה, על התרבות, על האמנות, וגם על המנטליות הרוסית.

היהודיים בגיאורגיה התקיימו בקושי. לא היו ישיבות ולא היה מוסד שהיה בסמכותו להסמיך רבנים. מי שעמד בראש קהילה מקומית של יהודים נקרא "חכם" והוא גם מילא תפקידים של רב, חזן, שוחט, מוהל ומלמד. לצידו של החכם שימש את הקהילה היהודית גם גבאי.

באשר לחיי הקהילה, החל מסוף המאה התשע-עשרה, היהודים הגיאורגים והאשכנזים היו רחוקים אלה מאלה. לכל קבוצה אתנו-לשונית היו ערכים משלהם. החכמים שהובילו את הקהילה של יהודי גאורגיה היו היחידים שקבעו כללים של התנהגות ושל אורח חיים, וכך למעשה היוו תחליף לתלמוד לחברי הקהילה, שבה רוב היהודים הגיאורגים לא ידעו לקרוא דף גמרא. בתחילה, התפילה, הפולחן והטקסים הדתיים בקהילה הופקדו בידי החכם, ואילו כל ענייני מרשם האוכלוסין היו בטיפולו של הרב אחלצ'יחה. בשנת 1892 הסכימו היהודים הגאורגים שהעיסוק הן בטקסים הדתיים הן במרשם האוכלוסין יוטל על הרב האשכנזי, הרב שמחה קאראש (נפטר בשנת 1904), שהשלטונות הכירו בו כרבה הראשי של יהדות טביליסי.

היהודים הרוסים (אשכנזים ברובם המכריע) החלו להגיע לכאן לאחר פרסום "תקנות היהודים" (1804), מסמך שאפשר להם להתגורר במחוז קווקז. זאת למרות ששטחה של גיאורגיה לא נכלל באופן רשמי במחוז קווקז, אלא היווה יחידה טריטוריאלית מיוחדת שהייתה קרויה בשם מיוחד רק לו, דהיינו "גיאורגיה".

בגיאורגיה היו למעשה שתי קהילות יהודים: האשכנזית והמקומית, שהיא הגיאורגית. היחסים ביניהן היו מתוחים: היהודים הגיאורגים ראו את האשכנזים כמחוסרי רקע יהודי, ואילו האשכנזים ראו את הגיאורגים כבורים חסרי תרבות. הם התפללו בבתי כנסת שונים, ולא באו בקשרי חיתון. גם אלה וגם אלה היו מורשים להתגורר אך ורק בתחום המושב היהודי, הוא שטח מוגבל שהקציב הממשל של גיאורגיה למגורי היהודים.

הדמות הבולטת ביותר ביהדות גיאורגיה הייתה הרב אברהם הלוי בן סנדר ורחל חוולס (1854 או 1857 – 1931) שנולד בליטא ולמד בישיבה בסלובודקה. חוולס ידע עברית, יידיש, רוסית, גרמנית, היה איש חובבי ציון, והיה תלמיד מובהק של רבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנה (1817–1896), שדגל בהפצה ובחיזוק היהדות בקהילות נידחות. בשנת 1890 נשלח חוולס על ידי רבו לשמש כרב בצחינוואלי שבגיאורגיה. בתחילה לא אישרו הרשויות שברוסיה את מינויו של חוולס כרב בצחינוואלי. חוולס נאלץ להתפשר עם הרשויות ברוסיה והסכים לשמש בשני תפקידים גם יחד. התפקיד האחד היה של רב הקהילה היהודית בצחינוואלי, והתפקיד

השני שנכפה עליו היה של "רב מטעם השלטונות", וזה חייב אותו לנהל מעקב אחרי היהודים ולדווח על כל עניין חריג לשלטונות.

יהודי גיאורגיה היו מפורדים וקרועים במחלוקות פנימיות, ולא כולם השלימו עם המצב שרב הקהילה היהודית בגיאורגיה יהיה רב אשכנזי שאיננו מקומי. תרומתו של הרב חוולס לקידום יהודי גיאורגיה הייתה רבה מאין כמוה, והוא שינה בתכלית השינוי את עולם היהדות בגיאורגיה. לימודי היהדות לפני כהונתו של הרב חוולס לא התקדמו מעבר ללימודים בחדר, ועם כניסתו לתפקיד הקים תלמוד תורה בצחינוואלי ובו למדו כבר מן ההתחלה קרוב לארבע מאות נערים יהודים. הרב חוולס הזמין לתלמוד התורה רבנים מליטא ומרוסיה אשר לימדו בעברית גם את היהודים האשכנזים וגם את היהודים המקומיים. מאחר שהרב חוולס וגם הרבנים שהזמין לא שלטו בשפה הגיאורגית, ואילו היהודים המקומיים לא שלטו ברוסית ובקושי הבינו יידיש, לכן התנהלה ההוראה בעברית. המורים הסבירו את העברית בעברית, כלומר בד בבד עם לימודי קודש היה זה גם מעין אולפן לעברית. פעילותו של הרב חוולס הביאה לכך שהלשון העברית הייתה שגורה בפי יהודי צחינוואלי בפרט ובפי יהודי גיאורגיה בכלל.

הרב חוולס קידם בכרכה את לימודי קודש ברוח הציונות. הוא חינך תלמידים אשר הפכו במרוצת השנים למנהיגי היהדות בגיאורגיה: דוד באזוב, נתן אליהשווילי, מאיר מגלאשווילי, אליהו פאפיסמדוב, יחיאל דג'ינדג'יכשווילי, דוד שאפטאשווילי, שמעון ריז'אנשווילי, אברהם קיקוזאשווילי, מיכאל שמילשווילי, גבריאל דוידאשווילי, אהרון קריכלי, יצחק מאמיסטוולוב. שלושת האחים דבראשווילי – משה, גבריאל ויעקב – נשלחו על ידי הרב חוולס להמשיך את לימודיהם בישיבות בליטא, בבלרוסיה וברוסיה.

בתלמוד תורה של הרב חוולס למדו התלמידים סוגים שונים של מלאכה, דבר שסייע להם בפרנסה והעלה את רמת החיים שלהם. התלמידים למדו נגרות, סנדרלות, חייטות, ייצור סבון – בעלי המלאכה האלה יכלו להתפרנס במקום מושבם, בביתם, ולחדול מעיסוק במקצוע הרוכלות שהיה נפוץ לפני כן בקרב יהודי גיאורגיה, וגם לא אפשר להם לפרנס כראוי את בני משפחותיהם. הרב חוולס פתח כיתות לימוד גם לנערות יהודיות, ולשם כך הזמין מרוסיה מורה-אשה.

הרב חוולס פתח ספרייה ראשונה בצחינוואלי שהכילה גם ספרי קודש וגם ספרים מקצועיים. היו אלה גם ספרי הדרכה שונים של מלאכה וגם ספרים בתחומי הרפואה אשר סייעו לחוולס לעקור את האמונות העממיות הפגאניות אשר ספגו היהודים מאנשי סביבתם הגויים.

לא פעם עורר אברהם חוולס את זעמם של השלטונות הסובייטיים. בשנת 1924 הואשם באשמת פעילות ציונית ובגידה במולדת הסובייטית אך שוחרר. חוולס קיים

קשרים ענפים עם רבנים בקהילות אחרות של גיאורגיה. אחד מעמיתיו היה הרב ראובן אליהולאשווילי, רבה של העיר כוטאיסי שבגיאורגיה. הרב אליהולאשווילי חלק על דרכו של חוולס וטען שאין ללמד לימודי חול כמו מלאכה בתלמוד תורה, ועם כל זאת הוא חלק כבוד לחוולס.

הרב אברהם חוולס הלך לעולמו בשנת 1931. רובם ככולם מתלמידיו המשיכו את הפעילות למען קיום היהדות. בשנות הטרור הגדול⁵ מרבית תלמידיו עברו מעצרים קצרים וחקירות על ידי השלטונות הסובייטיים, וחלקם נשפטו למאסרים. בחיפוש שנעשה בדירתו של חתנו של הרב חוולס, ש"ד באומברג, נמצא אצלו כרך שירי ח"ו ביאליק. הוא הואשם בציונות ובכגידיה במולדת הסובייטית והוצא להורג.

דמות בולטת נוספת בקרב יהודי גיאורגיה שתרמה תרומה רבת ערך לקידום הקהילה הייתה תלמידו של הרב אברהם חוולס, דוד בן מנחם באזוב (באזשווילי, 1883, צחינוואלי – 1947, טביליסי, גיאורגיה). באזוב נולד בצחינוואלי למשפחה של "החכם", ולמד בתלמוד התורה של הרב חוולס. אחרי בר המצווה שלו נשלח על ידי הרב חוולס ובתמיכתם הכלכלית של משפחה יהודית אשכנזית, פרל, שהתגוררו אז בטיפליס, ללמוד בישיבה בסלוצק ליד מינסק שבבלרוסיה שם הייתה קיימת קהילה יהודית גדולה ומתקדמת. מאוחר יותר למד גם בישיבה אחרת בוויילנה שבליטא. באזוב התחתן במינסק עם רחל בן משה רסקין, ובשנת 1903 חזר יחד עימה לגיאורגיה והחל לכהן כרב בעיירה קטנה בשם אוני.

הרב באזוב חזר לגיאורגיה לאחר שספג לימודים בישיבות בבלרוסיה וגם התוודע לרעיונות ההשכלה והציונות, דברים שרק בקושי היו ידועים בגיאורגיה. הוא נוכח לדעת עד כמה יהודי גיאורגיה חסרי ידע ורקע בתלמוד תורה, ברעיונות ההשכלה וגם בציונות, ולכן גמר אומר כנפשו להשכיל את יהודי גיאורגיה בתלמוד תורה, בהשכלה ובציונות. בשנת 1918 הוא ייסד עיתון יהודי בשם "קול היהודי". בד בבד עם תפקידו כרב העיירה אוני החל הרב באזוב לשמש גם כרבה של העיירה אכלציחה. פעמים רבות שיתף פעולה עם נתן אליאשווילי (1893–1929) אשר עימו למד בתלמוד תורה של הרב חוולס והתיידד עימו.

5 הטרור הגדול – מסע רדיפות בידי שלטונות ברית המועצות בשנים 1923–1953, ובמיוחד בשנים 1937–1938, אשר כונה גם "הטיהורים" של השלטון הסטאליניסטי. מיליונים רבים של אזרחי ברית המועצות ואזרחים זרים אשר נקלעו לברית המועצות באותה התקופה, נאסרו, נשפטו לריצוי עונשים במשך עשרות רבות בשנים, ואף הוצאו להורג בשל השתייכותם הפוליטית, החברתית, הדתית, ובשל מוצאם האתני וללא כל סיבה כלל ועיקר.

לאחר השתלטות השלטון הסובייטי בגיאורגיה, בשנת 1921, ייסד הרב דוד באזוב, יחד עם בנו הרצל וחברו הקרוב נתן אליאשווילי ישיבה בעלת מגמה ציונית ולאומית, בדומה לתלמוד התורה של הרב חוולס, שבו התנהלו הלימודים בעברית. בשנת 1924 הוציאו לאור הוא ובנו ירחון יהודי בשם "מכ"בים", ואולם הירחון לא האריך ימים, שכן ראו אור רק שלוש חוברות שלו.

בשנת 1925 קיבלו הרב באזוב וחברו נתן אליאשווילי אישור לעלות לישראל יחד עם עוד קבוצת יהודים מגיאורגיה. הם יצאו לארץ ישראל כדי לערוך הכנות נדרשות לשם קליטת היהודים שם, ובין היתר רכשו מאות אשרות כניסה מטעם רשויות המנדט הבריטי. ואולם לאחר שחזרו לגיאורגיה כדי לארגן את הקבוצה לעלייה, הם סורבו מטעם שלטונות גיאורגיה לצאת מגבולות המדינה.

סירוב זה היה הסנונית הראשונה של תחילת הרדיפות של השלטונות הסובייטיים את הרב דוד באזוב, בני משפחתו וחבריו. בשנת 1938 נעצרו דוד באזוב ושני בניו. בנו הבכור הרצל, סופר בשפה הגיאורגית, ודוד באזוב עצמו הואשמו בפעילות ציונית בלתי-חוקית ונשפטו לגזר דין מוות. הרצל באזוב הוצא להורג ביריה מיד עם הכרזת גזר הדין, ואילו עונשו של האב, דוד באזוב, הומתק והוחלף בהגליה לסיביר, ממנה הוא חזר לגיאורגיה בשנת 1945, כשנתיים לפני מותו. את השנתיים האחרונות לחייו הקדיש הרב באזוב לחשיפת השואה בפני יהודי גיאורגיה. דבר השמדת היהודים בשואה הוסתר על ידי השלטונות הסובייטיים מן הציבור הרחב שטענו שלא היהודים הושמדו, אלא אזרחים סובייטיים חפים מפשע. הרב באזוב היה האיש אשר גילה לציבור היהודי הרחב שיהודים נרדפו והושמדו על ידי הנאצים ולא סתם אזרחים סובייטיים חפים מפשע, כטענתם של השלטונות הסובייטיים.⁶

לצד הרב דוד באזוב פעל ידידו ורעו הקרוב, נתן אליאשווילי (1893, צחינוואלי – 1929, תל-אביב), שהיה גם מתלמידי של הרב אברהם חוולס. נתן עסק בעיקר בצד העיוני של המיזמים של הרב באזוב. הוא היה העורך של העיתונים שייסד הרב באזוב וסייע לו בענייני הפצת ההשכלה בקרב היהודים.

שלושת האחים דבראשווילי – משה, גבריאל ויעקב – גם הם יוצאי בית מדרשו של הרב אברהם חוולס, הפכו במרוצת השנים לאישים חשובים בגיאורגיה. משה דבראשווילי (1893, צחינוואלי – 1980, ירושלים), שהיה מכוונה גם "משה הקטן", היה לאישיות הכולטת ביותר בין האחים. הוא היה חבר במועצה הלאומית של גיאורגיה (אשר מאוחר יותר הפך לפרלמנט) ובשנת 1918 היה בין החברים אשר חתמו על הכרזת העצמאות של גיאורגיה. בשנים 1919–1921 היה חבר הפרלמנט הגיאורגי ובשנת 1970 עלה לישראל. בישראל עסק בעיקר בשימור המורשת העממית

של יהודי גיאורגיה: השתתף בהוצאה לאור של אוסף סיפורים ואמרות של יהודי גיאורגיה ושל סידור תפילה בשפה הגיאורגית.

גבריאל דבראשווילי (1896, צחינוואלי – 1985, ירושלים), לאחר שלמד בישיבה בליטא חזר לגיאורגיה ושימש כרב בעיירה סורמי. בתקופה הסובייטית נעצר מספר פעמים באשמת פעילות ציונית ומחתרתית נגד השלטון הסובייטי, ואולם מעולם לא נשפט לריצוי מאסר. בשנת 1973 עלה לישראל, התגורר בירושלים ולימד בישיבה שבה למדו נערים מגיאורגיה.

יעקב דבראשווילי (1902, צחינוואלי – 1980, ירושלים), התמנה בשנת 1927 לשמש רב של העיירה כוטאיסי, ונרדף על ידי השלטונות הסובייטיים. משנת 1965, כאשר יד השלטון הסובייטי התרככה במקצת, שימש יעקב כרבה הראשי של גיאורגיה. יצאו לו מוניטין בגיאורגיה כאחד המומחים הגדולים בתורה ובקבלה. בשנת 1971 עלה לישראל והתגורר בירושלים, ושם היה מראשי הקהילה של יהודי גיאורגיה.

אהרון קריכלי (1906, צחינוואלי – 1974, ירושלים), גם היה מתלמידי אברהם חוולס. בעודו בגיאורגיה, פרסם קריכלי כתבות על יהודי גיאורגיה וערך מילון עברית-גיאורגית-רוסית. בגיאורגיה שימש מנהל המוזיאון הממשלתי ההיסטורי-האתנוגרפי. בשנת 1949 נעצר קריכלי והואשם בקוסמופוליטיזם, דהיינו בגידה במולדת הסובייטית. הוא נשפט לעשר שנות מאסר. לאחר ריצוי מאסרו קיבל אישור ממשלת ברית המועצות המעיד שנשפט בטעות ללא עוול בכפו. בשנת 1974 עלה לישראל, אך באותה שנה גם הלך לעולמו.

אליהו פאפיסמדוב (1902, צחינוואלי – 1980, בת ים), גם הוא היה מתלמידי הרב אברהם חוולס. פאפיסמדוב היה היסטוריון ואתנוגרף, חבר קרוב של אהרון קריכלי. לאחר מעצרו של קריכלי שימש פאפיסמדוב מנהל המוזיאון הממשלתי ההיסטורי-האתנוגרפי עד לסגירתו על ידי השלטונות הסובייטיים בשנת 1950. בשנת 1980 עלה פאפיסמדוב לישראל, כתב ופרסם את זכרונותיו בשפה הגיאורגית תחת הכותרת "אני ראיתי, שמעתי, הרגשתי".

במהלך מלחמת העולם השנייה הגיעו לגיאורגיה פליטים יהודים רבים מחלקיה האירופאיים של ברית המועצות. הם השתכנו בעיקר בערים הגדולות, כמו טביליסי וקטואיסי. לאחר המלחמה, חלקם חזרו למגוריהם לפני המלחמה וחלקם נשארו בגיאורגיה. משפחתו של בוריס (דב) גפונוב (1934, העיר יבפטוריה בברית המועצות – 1972, רמת-גן). גפונוב היה בלשן, סופר ומחבר מילונים, והוא תרגם לעברית את האפוס הגיאורגי הלאומי "עוטה עור הנמר" של שוטא רוסטבלי. גפונוב נמנה עם

מנסחי העצומה ששלחו שמונה-עשר פעילי עלייה מגיאורגיה אל ראש ממשלת ישראל דאז גולדה מאיר ולוועדת זכויות האדם של האו"ם בשנת 1969. בעצומה הם ביקשו שממשלת ישראל והאו"ם ידרשו מממשלת ברית המועצות להתיר ליהודים לעלות לישראל. תוכן העצומה נתפרסם בכלי התקשורת ברחבי העולם וגרם לשליטי ברית המועצות לפתוח פתח ליהודי גיאורגיה לעלות לישראל, מה שהיה הסדק הראשון בהתנגדות הסובייטית ליציאת היהודים מברית המועצות כולה. מרכז אחר של חיים יהודיים היה גם בעיר קוטאיסי, שהיא עיר מרכזית בגאורגיה, בנוסף לעיר טביליסי.

בעקבות גידול האוכלוסייה היהודית וצמיחת היישוב היהודי, נבנה בשנת 1863 בית כנסת חדש בשם "בית הכנסת העליון", בנוסף לבית הכנסת הישן אשר כונה "בית הכנסת התחתון". בכל אחד מבתי הכנסת פעל גם חדר לילדים. מי שתרום רבות להפצת ההשכלה התורנית בקרב יהודי קוטאיסי הוא הרב שמעון ריז'ינשווילי (1854–1902) אשר הוציא לאור בשנת 1892 בירושלים מילון ושיחון עברית-גיאורגית. בשנות התשעים של המאה העשרים היה נציג נוסף ממשפחה זו, יוסף ריז'נאשווילי, החכם הראשי של הקהילה הגרוזינית במוסקבה.

בשנים 1937–1938 בקוטאיסי, כמו בכל רחבי ברית המועצות,⁷ החל מאבק עז נגד היהדות ואף נגד התרבות היהודית החילונית. רבנים וחברים פעילים בקהילה היהודית נעצרו ונחקרו: "דוואראשווילי (1902–1982) אשר שימש כרבה של קוטאיסי בשנים 1927–1965, וכן נ' אליאשווילי (1888–1965) אשר שימש כרבה הראשי של קוטאיסי בשנים 1955–1965.

בראשית המאה העשרים הוקם בקוטאיסי חוג ציוני, שחבריו היו ברובם יהודים אשכנזים, ולא יהודים מקומיים. הפעילות הציונית בשנות העשרים של המאה העשרים התנהלה תחת הנהגתו של הרב דוד באזוב, שהקפיד על פיתוח הפעילות היהודית הן בטביליסי הן בקוטאיסי, וראה בהן כמרכז החיים הרוחניים של הקהילה היהודית. ואולם היו לו מתנגדים, מצד אחד – היהודים החרדים, בראשות הרב ראובן אללושווילי (1858–1922), ומצד אחר – המתבוללים, אשר בראשם עמדו האחים יוסף ומיכאל חנשווילי.

במחצית השנייה של שנות העשרים ועד סוף שנות השלושים התגברו בגיאורגיה הרדיפות נגד פעילי התרבות היהודית על כל פלגיה. אברום-לוויק סלבין שהיה רבה הראשי של קוטאיסי בשנים 1925–1939, היה נעצר ומשוחרר לסירוגין על ידי השלטונות. הפעילות היהודית התנהלה בעיקר במתחרת, וכך גם התקיימו תלמודי תורה מתתרתיים לבני הנוער היהודים. החל משנת 1938 ואילך מונה הרב חיים מרדכי

פרלוב (1890, חרסון – 1978, מלבורן) לרבה של קוטאסי. בסוף שנות השלושים עמדו בראש ישיבת קוטאסי יוסף גולדברג (1914, טירספול – 1985, פריס) ומ' ליפסקר, אשר ידיעותינו על אישיותו ופעילותו מצומצמות. אחרי מלחמת העולם השנייה פעלו בבטביליסי שלושה בתי כנסת שהפעילו הרבנים יעקב אברמוביץ' חובלשווילי (1886–1950), חיים דוד אליהשווילי (שנות חייו אינן ידועות לנו), מרדכי שמלשווילי (1910–1999), יצחק מיכלשווילי (1939–1984), שלום פניקשווילי (נולד ב-1944), דוד פיץ'חדזה (נולד ב-1934). בשנת 1952 ניסו הרשויות לסגור את בתי הכנסת, אך ההחלטה עוררה זעם בקרב הקהילה היהודית ובתי הכנסת נפתחו מחדש בשנת 1953. יחד עם זאת נמשכו הרדיפות נגד הרבנים. בתחילת שנות החמישים, עם תחילת פרשת "הרופאים היהודים"⁸ בברית המועצות, הוחמר גם מצבם של יהודי גיאורגיה. ככל הנראה ב-12 בפברואר בשנת 1953 תוכנן השיא של רדיפות נגד היהודים: גירוש היהודים מגיאורגיה לסיביר ועל פי תוכנית השלטונות, כמחצית מן המגורשים היו אמורים לאבד את חייהם בדרכים שונות במהלך הגירוש. באותה העת נסגרו גם בתי הכנסת של טביליסי (של קהילות אחלציחה וצחינוואלי). בית הכנסת של הקהילה האשכנזית בעיר (והוא בית הכנסת האשכנזי המקורי ששירת את החיילים והקצינים, אשר הוסב לאולם ספורט בסוף שנות העשרים ומאוחר יותר נפתח מחדש כבית כנסת) לא נסגר באופן רשמי, אך הנוכחות בו הייתה מצומצמת לעומת הנוכחות הרבה שהייתה לפני כן: בימי חול נכחו בו קצת יותר ממניין, אבל בימי חג ומועד הנוכחים מנו מספר מאות אנשים. עם זאת הרב הראשי של העיר חיים קופצ'אן (1877–1963) ששימש בתפקיד זה עוד החל משנת 1910, נעצר, הורשע ונשפט לתקופת מאסר ממושכת במחנות סיביר. יצוין שמאוחר יותר טוהר שמו כמו גם מאות אלפי אסירי רדיפות סטאלין. לקראת סוף

8 פרשת "הרופאים היהודים" הייתה עלילת דם כנגד רופאים יהודים בברית המועצות והתרחשה בשנים 1948–1953. החל משנת 1948 התגברה האנטישמיות בברית המועצות. בשנת 1952 נערך משפט ראווה נגד קבוצת אנשי שלטון בצ'כוסלובקיה אשר הואשמו בבגידה. רוב הנאשמים היו יהודים ויהדותם הודגשה כאחת הסיבות העיקריות לריגול שלהם למען ישראל, לכאורה. בשנת 1952 נעצרו בברית המועצות תשעה רופאים, שישה מהם יהודים, והואשמו בכך שזממו להמית את אנשי הממשל בברית המועצות תוך שימוש לרעה במיומנות כרופאים. השלטונות הסובייטיים התכוונו לבצע פרעות ביהודים על ידי המוני העם הרוסי הפשוט תוך שימוש בתירוץ של הגנה על היהודים, וכך לשלח את האוכלוסייה היהודית של ברית המועצות לסיביר, ועל פי תוכנית השלטונות, כמחצית מן המגורשים היו אמורים לאבד את חייהם עוד בטרם הגעתם אל מקום גירושם בסיביר.

בפרוור ותחילת מרץ בשנת 1953 התרוקן בית הכנסת מן המתפללים לאחר שהיהודים חדלו מלהגיע אליו ומלהביע כל סימן של הזדהות עם המסורת היהודית בשל אימת השלטונות. המצות שנאפו לקראת חג הפסח באביב שנת 1953, נלקחו בארגזים לקולחוז לשמש מזון לחזירים; וההמון האספסוף, שקיבל עידוד מהרשויות, חוללו פוגרום בבית הכנסת, ניפצו ושברו תשמישי קדושה, השחיתו את המבנים והשליכו את כל תכולת בתי הכנסת, כוללי ספרי התורה, החוצה אל הרחובות.⁹

המצב השתנה בעיקר לאחר מלחמת ששת הימים בישראל. לאחר המלחמה, גיאורגיה, ובפרט טביליסי, הפכה לאחד ממרכזים העיקריים של המאבק הציוני למען העלייה לישראל. אחד המסמכים הסודיים של השלטונות הסובייטיים מציין כי בשנת 1970, סירב החכם עמנואל דויטשווילי (1908–1985, עלה לישראל בשנת 1973), ששימש כראש הקהילה של היהודים הגיאורגים לחתום על מסמך המגנה את הפעולות של מנהיגי ישראל – דבר שהיה בגדר מעשה גבורה בכרית המועצות הסובייטית באותה התקופה. ויתרה מזו, בשנת 1971 הוא סירב להגיע למוסקבה להשתתף כנציג יהודי טביליסי בכנס לגיוני הציונות. החל מאותה השנה החלו משפחות יהודיות ראשונות לצאת מבגאוריה ולעלות לישראל. במהרה הפכה עליית המשפחות הבודדות לעלייה ההמונית של היהודים מגיאורגיה.

יהודים במחוז אוזבקיסטן והערם המרכזיות: בוכרה, סמרקנד, טשקנד

ידיעותינו על פעילותם של החכמים והרבנים בבוכרה בפרט ובאוזבקיסטן בכלל אינן רבות. המקורות ההיסטוריים לחקר אסיה התיכונה דלים ומקוטעים. אלה הן רשימות אקראיות, חלק ניכר מכתבי היד האלה הלכו לאיבוד, נגנבו, הושמדו, ואחרים נמצאו במקרה. חלק מאלה אשר אותרו בסופו של דבר, לא נשמרו. וכל זאת מקשה על איסוף המקורות המהימנים לחקר תולדות אסיה התיכונית.¹⁰

עוד בתחילת המאה העשרים ידיעותינו של חיי היהודים באזור זה נאספו בחובכנות והיו מבובלות. בסנאט רוסיה נשאלה בשנת 1908 שאילתה בעניין יהודי אוזבקיסטן: "מה הם המוסדות הדתיים של היהודים: בתי כנסת, בתי תפילה, מוסדות צדקה, הליך בחירת רבנים, כישוריהם ומשכורתם, וכך הלאה?" בתשובה לשאילתה זאת, דיווח המושל הצבאי של מחוז סמרקנד על מצבם של היהודים כדלקמן:

9 בקטע על יהודי גרוזיה השתמשתי במחקרו של אלדר ממיסטבלישבילי, תולדות יהודי גרוזיה. לונין, בוריס ולדימירוביץ', אסיה התיכונה בחקר המזרחנות לפני המהפכה הסובייטית ותקופה הסובייטית. כמו כן ראו: דוד אוצ'ילדייב, תולדות יהודי בוכרה; רוברט פנחסוב ויקוב קאלונקארוב, תולדות יהודי בוכרה בתקופה החדשה והחדשה (1865–2000).

“באזור יש ארבע קהילות יהודיות, בערים הבאות: סמרקנד, חוג'נט, קטה-קורגן ופיישמבה במחוז קטה-קורגן. בסמרקנד יש לקהילה ארבעה בתי תפילה, רב, עוזר הרב, מלומד יהודי, שמש וגזבר. בעיר חוג'נט, יש בית כנסת אחד ורב אחד. בעיר קטה-קורגן יש בית כנסת ובפיישמבה ישנם שלושה בתי תפילה. בכל אלה, למעט סמרקנד, אין לא רבנים ולא מנהיגים רוחניים, יש רק דמויות שמובילות את התפילה ונקראות בפי המקומיים 'תלמוד-חכום'.”

בה בעת צוין כי באזור אין ארגוני צדקה יהודיים מסודרים, אך בסמרקנד היהודים בחרו במספר אנשים אמינים, ובידיהם הופקד איסוף תרומות למטרות צדקה וחלוקת כספי הצדקה ליהודים העניים ביותר ובני משפחותיהם. בהעדר כל השכלה אצל רוב המקומיים, מי שנבחר לתפקיד הרב הוא החבר המוכשר והראוי ביותר בקהילה. כמו כן דווח כי בגין ביצוע טקסים הרב מקבל שכר לפי המקובל והשכר תלוי בעיקר ברמת ההכנסה של המשפחה שבה מתבצע הטקס.¹¹

חיי היהודים התנהלו אומנם בדוחק, אבל הרחק מעיניהם הקפדניות של השלטונות הרוסיים ולאחר מכן הסובייטיים, דבר אשר אפשר ליהודים לקיים מוקדים קטנים של פעילות יהודית. אין להסיק מן הנאמר כי היהודים לא נתקלו בגילויי אנטישמיות שהייתה שוררת למכביר באותם האזורים. השלטונות המקומיים התנכלו ליהודים ועודדו אירועים כגון עלילות הדם, במיוחד לפני הפסחא הנוצרית. הדברים אומנם נותרו בגדר שמועות בלבד, מבלי שנוהלה חקירה או מי מן היהודים הועמד למשפט.¹² השלטונות המקומיים גם הפיצו שמועות משמצניות נגד היהודים במטרה לעורר פוגרומים והתנכלויות של פשוטי העם נגד היהודים.¹³ היהודים גם סבלו מדיכוי ומכפייה דתית מצד המוסלמים.¹⁴ הם נאלצו לאמץ מנהגים של מוסלמים, לפחות כלפי חוץ, כמו חובת לבישת בורקה על ידי אישה יהודייה בדומה לאישה

11 סמיון גיטלין, תולדות גורלותיהם של יהודי האסיה התיכונה, עמ' 339.

12 סמיון גיטלין, סקירה היסטורית של יהדות אסיה התיכונה, עמ' 60–64.

13 זלמן לבוביץ ואמיתין-שפירא, סקירה של ההווי המשפטי של יהודי האסיה התיכונה, עמ' 18, 25, 27; א"א שביאקוב, "יהודי אזור טשקנט בסוף המאה הי"ט—תחילת המאה העשרים", עמ' 182–183.

14 סמיון גיטלין, סקירה היסטורית של יהדות אסיה התיכונה, עמ' 54–58.

מוסמלית וקיום מנהגי טיהור המת כמו באיסלאם.¹⁵ על היהודים הופעל לחץ להתבולל ואף להתאסלם.¹⁶

השלטונות המקומיים באוזבקיסטן התנכלו במיוחד ליהודים אדוקים ואסרו עליהם קיום מצוות, הוציאו פקודות לסגירת בתי הכנסת, נאסרו אפייה ומכירה של מצות ונאסר למול תינוקות זכרים יהודים. וכל זאת בשעה שלמוסלמים הותר למול את בניהם הנערים ללא בעיה. על היהודים גם נאסר לכתוב ולהפיץ את ספרי התורה, נאסר עליהם ללמוד וללמד לשון עברית, ובכלל נאסרה כל פעילות של הרבנים.¹⁷ אולם כל ההנכלויות הללו כלפי היהודים היו ביוזמת אנשי שלטון מקומיים, ולא הוכתבו ממוסקבה. המצב הזה השתנה מתחילת שנות השלושים ואילך, כאשר מקור האנטישמיות היה פקודות הממשל הראשי והמרכזי במוסקבה, דבר שהביא לדיכוי מוחלט של חיי המסורת והתרבות של היהודים באוזבקיסטן. עד תחילת שנות הארבעים נסגרו כל המוסדות היהודיים – מוסדות הדת והתרבות החילונית גם יחד, וכן כל מוסדות החינוך היהודי, כתבי העת שנקשרו לקהילה היהודית בטשקנט. רדיפות היהודים הוכתבו על ידי סטאלין עצמו, והיהודים גם באוזבקיסטן, נותרו חסרי אונים אל מול פני הסכנה. "הטיהורים" של סטאלין חיסלו כמעט לחלוטין את כל מוסדות הרבנות.¹⁸

הקהילה היהודית באוזבקיסטן קיבלה חיזוק עם הגעתם של פליטים יהודים מרוסיה, מארצות בלטיה, מאוקראינה, מבלרוס ומפולין בתקופת מלחמת העולם השנייה. עם זאת, היחסים בין היהודים המפונים לאוזבקיסטן ובין האוכלוסייה היהודית המקומית היו מורכבים ורבי מתח מבחינות רבות. רבים מן המפונים האשכנזים נקלטו היטב באוזבקיסטן, הסתגלו למנהגי המקום והיו מוכנים להשתקע באוזבקיסטן, ולהפוך אותה לבית חדש להם ולילדיהם. אך היו גם מפונים שביקשו לשוב בסוף המלחמה למקום מושבם המקורי, כלומר לחלק האירופאי של ברית המועצות, לאוקראינה, לבלרוס, לבלטיה ולפולין, למרות החורבן והקשיים שהיו מנת חלקם שם. בסוף המלחמה ואחריה עזבו המפונים האלה את אוזבקיסטן ושובו למקום מושבם הקודם.¹⁹

15 שם, עמ' 64–68.

16 שם, עמ' 68–73.

17 אהרון שלמייב, זכרונותי על חיי יהודי בורכה באוזבקיסטן.

18 על "הטיהורים" בתקופת הטרור הגדול של סטאלין, ראו הערה 5. ראו גם: סמיון גיטלין, סקירה היסטורית של יהודות אסיה התיכונה, עמ' 163–169.

19 סמיון גיטלין, מייעוטים לאומיים באוזבקיסטן, כרך ב, פרק – "יהודים אשכנזים בתקופת האנטישמיות הגואה במדינה", עמ' 652.

באופן כללי, יהודי אוזבקיסטן הרגישו חופשיים יותר בארצם מאשר תושבי החלק האירופי של ברית המועצות. עם זאת, בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם השנייה החמיר מצבם של היהודים בשל גל האנטישמיות הכללי שגאה בברית המועצות באותה התקופה. לאחר סיום המלחמה החלה ברית המועצות לחזור למדיניות האנטישמיות שהייתה שוררת לפני המלחמה. החל דיכוי החיים הלאומיים של היהודים בברית המועצות. האנטישמיות הורגשה במיוחד בחלקי ברית המועצות שהיו קרובים למקום מושבם של השלטונות – ברפובליקות אירופאיות מרכזיות ובערים הגדולות.²⁰

בתחילת שנות החמישים של המאה העשרים, לאחר מותו של סטאלין, החלה התעוררות לאומית מסוימת בקרב המיעוטים האתניים באוזבקיסטן. ההתעוררות הזאת באה כתגובת נגד טבעית לנוכח דיכוי החיים הלאומיים של המיעוטים האתניים: אוזבנקים, יהודים ואחרים. שכן בתקופתו של סטאלין, שלטונות ברית המועצות הפעילו לחצים בתחומים סוציאליים, כלכליים, פוליטיים, תרבותיים, פסיכולוגיים, יום-יומיים נגד המיעוטים, זלזלו בתרבות המקומית של המיעוטים האתניים, ואף גרמו לדיכויים המוחלט. אחרי מותו של סטאלין ובמיוחד אחרי הכינוס העשרים של המפלגה הקומוניסטית²¹ שבו דובר על פולחן האישיות של סטאלין ועל זיכוי פעילי התרבות שנשפטו בשנות הטרור הגדול של סטאלין, החלה להתעורר המודעות הלאומית של המיעוטים.²²

גורלם של יהודי טשקנט בפרט ויהודי אוזבקיסטן בכלל הושפע מהלכי הרוח אשר שררו ברחבי ברית המועצות כולה. אך בה בעת האנטישמיות המוכתבת מן הקרמלין נתנה את אותותיה גם באוזבקיסטן. פרשת "הרופאים היהודים"²³ הטביעה את חותמה גם על יהדות אוזבקיסטן, וגם כאן, כמו גם בחלקים האירופאיים של ברית המועצות,

20 שם, עמ' 653.

21 הכינוס העשרים של המפלגה הקומוניסטית התקיים במוסקבה בתאריכים 15–24 בפברואר 1956 ובמהלכו נשא ניקיטה חרושצ'וב, ראש ממשלת ברית המועצות דאז, את נאומו הנודע שבו הכריז בריש גלי כי משטר הטרור שהנהיג סטאלין בשנים 1923–1953 נבע מטעמיו האישיים, ולא נועד לטובת ברית המועצות.

22 סמיון גיטלין, יחסים בין לאומים שונים באוזבקיסטן, עמ' 377–378.

23 לעיל הערה 6.

פוטר עובדים יהודים ממרבית מקומות העבודה, לא התקבלו ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה וסבלו מגילויי השנאה מצד הציבור הרחב באוזבקיסטן.²⁴ בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים כמעט ולא היו חיי דת יהודיים בברית המועצות.²⁵ לא היה ארגון דתי כלל ארצי, וכל חינוך יהודי דתי נמחק בידי השלטונות. בכל רחבי ברית המועצות שאוכלוסייתה מנתה שני מיליונים של יהודים פעלו רק פחות ממאה בתי כנסת ומניינים. שני דורות של יהודי ברית המועצות באותה התקופה גדלו בלי לקבל חינוך יהודי כלשהו, ורובם המוחלט לא ידעו כלל עברית ולא היו מסוגלים להבין אף מילה בסידור. גם אם היה בית כנסת, רק הקשישים ביקרו בו. רוב הרבנים היו אנשים קשישים, ומפאת גילם והרצון לשמור על הקיים שיתפו פעולה עם התעמולה הסובייטית, גינו את הציונות, והתעלמו מקיומה של אנטישמיות. ביניהם היה הרב שלמה טג'ר²⁶ מטשקנט.²⁷

בית הכנסת הפך למוסד היחיד שניסה לשמר את המסורת ההולכת ואובדת של יהודי ברית המועצות. לשם כך נאלצו היהודים להתגבר על מכשולים מסוגים שונים וגם להסתגל לתנאי החיים הסובייטיים. בשנים החל מ-1942 ועד 1970 פעלה בטשקנט ישיבה אחת בודדת בשם "תומכי טמונים" – וגם היא פעלה במחתרת. בהמשך עזבו מקימיה ותלמידיה את טשקנט ועברו לערים אחרות ברחבי ברית המועצות, וחלקם עלו לישראל.

למרות הרס המוסדות ושירותי הדת, קיום המצוות הבסיסיות נשתמר אפוא בביתם של יהודים רבים באוזבקיסטן ואף באסיה התיכונה כולה. א' זילברמן, יהודי אדוק, שהגיע בשנת 1949 לסמרקנד אחרי מאסר של שמונה שנים במחנות בסיביר, מצא שם שתי קהילות יהודיות: הבוכרית והאשכנזית. השנייה הייתה קטנה, אבל היה לה בית כנסת במרכז העיר, אם כי בהמשך הוא נסגר על ידי הרשויות, המבנה הוחרם והוקם בו מרכז חינוך ושקום לבריאות. הקהילה הבוכרית הצליחה לשמור על בית הכנסת

24 זינובי סביליביץ' שייניס, מלכודת המאה העשרים: ההוצאה להורג של חברי הוועד העממי לענייני חוץ; יעקב אייזנשטאט, על הכנות השמדת היהודים על ידי סטאלין: מחקר משפטי על שלבי הכנות הפושעות של השמדת היהודים הסובייטיים בידי סטאלין; גנדי וסילייביץ' קוסטינרצ'נקו, בשבי של הפרעה האדום: רדיפות פוליטיות נגד היהודים בברית המועצות בעשור האחרון לחיי סטלין – מחקר תיעודי.

25 סמיון גיטלין, סקירה היסטורית של יהדות אסיה התיכונה, עמ' 153–163.

26 שלמה טג'ר, או: טאג'יר (שכונה גם טאז'יר, טאג'ר וטאז'ר, 1866–1936), נולד בירושלים ועבר לטורקיסטן מארץ ישראל. היה בעל תואר דוקטור לפילוסופיה מאוניברסיטה העברית בירושלים. הרב טג'ר שימש כרב הראשי של היהודים הבוכרים יוצאי טורקיסטן.

27 סמיון גיטלין, מיעוטים לאומיים באוזבקיסטן, כרך ב, עמ' 798.

העתיק שלהם בעיר העתיקה, וגם היה לה בית תפילה בחלק החדש של העיר. זילברמן מספר:

כשהגעתי לסמרקנד בשנת 1949, לא יכולתי להעלות על דעתי שכאן, כמו גם בטשקנט, קיימת קהילה של יהודים אדוקים ברוח תנועת חב"ד. בראש קהילת חב"ד עומד רב שמחה גורודצקי.²⁸ הם הקימו רשת מחתרית של ישיבות. שמירת הסודיות הייתה כל כך מושלמת, שבכל שנות קיומו של המשטר הסובייטי אף ישיבה לא נחשפה. בראשי הישיבות עמדו הרבנים דב וילנסקי, בצלאל זילבר, יצחק זילבר,²⁹ מיכאל גורליק, בנציון שיב ואחרים, המתגוררים היום בישראל. קהילת חב"ד קיימה תקשורת שוטפת עם הרבי מלובביץ', וקיבלה ממנו סיוע רוחני וגם כלכלי.³⁰

הרב שמחה גורודצקי ממשיך ומספר:

התפללו בעיקר בבתים של יהודים, לרוב לאחר מותו של מישהו מיקריהם, והמקום ספק, בהסכמת הבעלים, לתקופה מסוימת (במשך שנה או יותר) את כל השירותים הדתיים. אחת הדוגמאות לשיטה זאת היה ביתו של החכם המקומי יצחק-חיים בורוכוב שהפך לבית תפילה לאחר מותו בשנת 1956. אני זוכר איך אנחנו, הילדים, בחגים הדתיים ובזמן ברית מילה התבקשנו לסייר ברחוב כביכול תוך כדי משחק, ולהתריע אם מישהו זר מתקרב.³¹ השלטון הסובייטי שראה ביהדות, כמו בכל דת, נחלת העבר מזיקה שאין לה זכות קיום בהווה, היה מוכן להתייחס בסובלנות מסוימת לקיום המצוות על ידי קשישים בלבד, בניגוד לצעירים אשר קיום המצוות על היה עילה כבדת משקל לרדיפות מסוגים שונים עד כדי סכנת נפשות של ממש. גישה זאת סתמה את הגולל על תחיית המסורת היהודית בקרב הדורות הצעירים של יהודי ברית המועצות, שגדלו תחת

28 הרב שמחה גורודצקי (1903, בוברויסק, בלורוס – 1983, כפר חב"ד, ישראל) רב ומפיץ יהדות בברית המועצות, שימש במשך שנים ארוכות כשליח חב"ד בסמרקנד. שלטונות ברית המועצות רדפו אותו, והוא נעצר מספר פעמים, נשפט וריצה עשר שנות מאסר במחנות הגולג בסיביר. עלה לישראל בשנת 1963.

29 יצחק זילבר (1917, קאזאן, רוסיה – 2004, ירושלים), היה מראשי המחותרת היהודית הדתית בברית המועצות, מייסד ישיבות במחותרת, ריצה מאסרים במחנות גולג בטטריה, בשנת 1972 עלה לישראל.

30 גיטלין, מיעוטים לאומיים באוזבקיסטן, כרך ב, עמ' 799.

31 שם, שם, עמ' 800.

השלטון הקומוניסטי הטוטליטרי. יהודים אשר התמידו לקיים מצוות בנחישות, מצאו את עצמם מול סכנות שונות ומשונות. לדוגמה, הרב יצחק זילבר – בעודו מתגורר בקאזאן עיר הולדתו – לא אפשר לילדיו לבקר בבית הספר הסובייטי בשבתות. בשל כך עמדו הרשויות הסובייטיים לשלול ממנו זכויות הורות ולהעביר את ילדיו לבתי יתומים. נוכח מצב זה נמלט זילבר עם משפחתו לטשקנט, אשר בה הפיקוח של השלטונות הסובייטיים היה רופף יותר.

באוזבקיסטן ובמיוחד בבוכרה ידועים לנו שמות של חכמים ורבנים אשר הקפידו על קיום מצוות ופעלו כרבנים לעת-מצוא וכמפיצי היהדות. ואולם מספרם לא רב, ורובם ככולם, עלו לישראל בתחילת שנות השבעים, דהיינו ברגע ששערי ברית המועצות הנעולים נפתחו, ולו קמעה. להלן נציין אחדים מהם:

חכם שמעון (1843–1910) היה הוגה דעות, מחנך ורב. על פי המסורת המשפחתית, שמעון היה נינו של הרב יוסף ממון, נכדו של הרב אברהם כהן, איש תורה ידוע מבגדד. חכם שמעון הקים בבוכרה את הישיבה "תלמיד חכם" אשר יצאו לה מוניטין ברחבי העולם היהודי. לעבודתו הייתה השפעה עצומה על התפתחותם הרוחנית ועל חינוכם המסורתי של יהודי בוכרה, איראן ואפגניסטן. חכם שמעון תרגם לשפת יהודי בוכרה את חמשת חומשי התורה. כמו כן תרגם גם מספר ספרי מסורת אחרים: בשנת 1890 תרגם את ספרו של אברהם אמינוב "ליקוטי דינים", בשנת 1901 – "פירוש החלומות", בשנת 1902 – "יוסף ואשת פוטיפר", בשנת 1904 – "הגדה של פסח", ובשנת 1905 – את "מגילת אסתר" ואת "אהבת ציון" מאת אברהם מאפו ("סיפור אמנון ותמר"). בשנת 1890 עלתה משפחתו של שמעון חכם לירושלים, ויחד עם עמיתיו היה בין מקימי שכונת הבוכרים בירושלים.³²

דוד סימנטוב בויסוני (1869–1968) נולד בעיירה בבויסון בבוכרה ושם בילה את שנות ילדותו. משפחתו ניהלה ענייני מסחר, והוריו היו אמידים. בבגרותו שימש דוד סימנטוב כרב בבויסון. בשנת 1900 יצא באונייה לארץ ישראל, דרך אודסה. בירושלים למד בישיבה, קיבל הסמכה לרבנות וכן התמחה גם בשחיטה ובמוהלנות. דוד סימנטוב גם החל לעבוד על הקמת בית הכנסת המיועד ליהודים יוצאי בוכרה בירושלים, ואולם שנים אחדות לאחר מכן, כשאביו נפל למשכב, נאלץ הוא לחזור לבויסון בבוכרה כדי להמשיך לנהל את עסקי אביו לאחר מותו. מאוחר יותר, בתחילת שנות העשרים, הגיע אחיו של דוד סימנטוב, ציון, לארץ ישראל והשלים את הקמת בית הכנסת.³³

32 יוסף מושייב, יהודי בוכרה – מי אנחנו? כרך א, עמ' 52.

33 שם, כרך ב, עמ' 194–195.

ציון בן פנחס סופיצ'ייב נולד בשנת 1895 בעיר קרמנה באוזבקיסטן. בשנת 1914 סיים את לימודיו בישיבה והוסמך לשמש כרב בעירו. בשנת 1919 עבר לעיר פרנגה, ועמד בראש קהילת יהודי בוכרה כמנהיגם הדתי. היה מוהל, חזן, אחראי על "חברא קדישא", ובשל כך נרדף על ידי השלטונות הסובייטיים. בזמן מלחמת העולם השנייה, כאשר נמלטו יהודי אוקראינה, בלטיה, בלרוס ופולין והגיעו לאסיה התיכונה, סייע להם ציון גם בקליטה וגם בחיזוק המודעות היהודית וקירובם לקיום המצוות, אף על פי שהדבר היה אסור בתקופה הסובייטית. ציון בן פנחס סופיצ'ייב הלך לעולמו בישראל בשנת 1958.³⁴

נסים בן שמעון עוביידוב (1895–1978) היה יהודי אדוק, מילא תפקיד של רב ולימד תורה בסתר, הרחק מעיניהם של השלטונות. הוא נולד בסמרקנד שבאוזבקיסטן למשפחה ענייה מרובת ילדים. בשנת 1906, עוד לפני המהפכה הקומוניסטית, החל ללמוד בישיבה מקומית בגיל 11, ושם קיבל הסמכה לרבנות ולשחיטה. לאחר מכן עבד במשך שנים כמלמד בתלמודי תורה בסמרקנד עד לסגירתם על ידי השלטונות הסובייטיים בבוכרה בשנת 1921. בשנת 1935 הוא עבר עם בני משפחתו לעיר לינבאד שבטג'יקיסטן, ואולם שם לא עבד בעבודות הקשורות ליהדות. במשך כל שנות הדיכוי הסובייטי לא חדל בן שמעון מלעסוק בחשאי בפעילות למען הפצת היהדות, תוך קיום קשר עם תנועת חב"ד ועם הקהילה האשכנזית המקומית. בשנת 1955 פרש לגימלאות, ובשנת 1978 הלך לעולמו.³⁵

ציון בן יונאי אבזבקיב (1904–1990) היה איש שומר מסורת, ציוני נלהב, היה בין מסורבי העלייה לארץ ישראל בבוכרה.³⁶ הוא נולד בעיירה מרגילין שבאוזבקיסטן, למשפחה של סוחר עשיר, יונה בן בנימין אבזבקיב (1865–1950). אחרי המהפכה הקומוניסטית בשנת 1917,³⁷ בתחילת שנות השלושים, הלאים השלטון הסובייטי את

34 שם, שם, עמ' 223.

35 שם, כרך ג, עמ' 214–215.

36 מסורבי העלייה לארץ ישראל – אלה היו יהודים שלא הורשו לעזוב את ברית המועצות ולעלות לישראל בתקופת השלטון הקומוניסטית בברית המועצות. מסורבי העלייה ניהלו מאבק למען קבלת אישורי יציאה והוא זכה לתמיכה בקרב קהילות יהודיות וממשלות ברחבי העולם. חלק ממסורבי העלייה קיבלו אישורי עליה רק לאחר שנים ארוכות של מאבק מיוסר, וחלקם אף נענשו על רצונם לנטוש את ברית המועצות ואף נשפטו לתקופות מאסר ממושכות.

37 במהלכה של המהפכה הקומוניסטית, שהתרחשה באוקטובר בשנת 1917, פירקו המוני העם בהנהגתם של הבולשביקים ובראשם ולדימיר לנין, את השלטון הליברלי שהיה קיים ברוסיה

הרכוש של הוריו – בתים, חנויות, מפעלים ומחסנים. האב היה אמור להישלח לכלא ובני משפחתו היו אמורים להישלח להגליה, ככל הקרוב לסיביר. ואולם בשנת 1931, נסע ציון הצעיר לסמרקנד, בירת אוזבקיסטן דאז, והתקבל אצל יו"ר ועדת הבחירות המרכזית של אוזבקיסטן יולדש אחונבייב. במהלך המפגש עימו ככל הנראה "שיכנעו" ציון הצעיר, באמצעות מתנות יקרות ערך, שישפיע על השלטון המקומי להביא לביטול כתב האישום נגד אביו ובני משפחתו. המשפחה נמלטה בעור שיניה ממאסרים ומהגליה לסיביר. יצוין כי זה היה פתח של מזל שהיה שמור ליהודים אמידים במקומות המרוחקים מעיני השלטון הסובייטי במוסקבה, אלה שהתגוררו ברפובליקות מרוחקות כמו בוכרה, שיכלו להביא לביטול הגזירה של מאסרים והגליה באמצעות מתן שוחד לאנשי שלטון סובייטיים מושחתים, שונאי היהודים ותאבי בצע כסף. ציון היה שומר מצוות, ובשנת 1945, היה בין היוזמים של הקמת בית הכנסת בעיר טשקנט, באוזבקיסטן, ובו שימש חזן וגבאי. במשך עשור נאבק עם הרשויות על הזכות לעלות לישראל והיה מסורב עלייה בשנים 1966–1975, עד אשר הותר לו לעזוב את ברית המועצות ולעלות לישראל בשנת 1975. בישראל היה מעורב בחיי הקהילה של עולי בוכרה שומרי מסורת.³⁸

אבנר בן זבולון ויעל לבייב נולד בשנת 1928 בסמרקנד שבאוזבקיסטן. אבנר נחשב לצדיק עילוי בקרב יהודי בוכרה. אביו היה מחסידי חב"ד הבולטים בבוכרה, העביר שיעורים בלימודי קודש לאנשי הקהילה היהודית שם, ובשל כך נרדף על ידי השלטון הקומוניסטי והוגלה לסיביר. אבנר הלך בדרכי אביו: השתדל לקיים מצוות, שימש שליח ציבור וגבאי בבית הכנסת, ערך בריתות, חתונות, הלוויות וטקסי בר-מצווה, וכל אלה תוך שמירת קשר הדוק עם מרכז חב"ד בסמרקנד. מאחר שפעילות דתית הייתה אסורה בברית המועצות הקומוניסטית העמיד אבנר את עצמו בפני סכנה מתמדת על ידי השלטונות. הוא עלה לישראל בשנת 1971, ולפני כן סייע ליהודים רבים לעלות מבוכרה לישראל. לאחר עלייתו ארצה, ביקר אבנר אצל הרבי מלובביץ' בארצות הברית וקיבל את ברכתו להמשך פעילותו. לאחר חזרתו ארצה, המשיך בפעילות למען העלאת יהודי ברית המועצות לישראל, השתתף בהקמת בתי כנסת ומוסדות חינוך דתי "שערי ציון" ו"זבולון". אבנר הלך לעולמו בגיל 63 בשנת

1991.³⁹

לאחר מהפכה באוקטובר באותה השנה, וכווננו את ברית המועצות. השלטון החדש היה קומוניסטי דיקטטורי והוא התקיים עד שנת 1991.

38 יוסף מושייב, יהודי בוכרה, כרך ב, עמ' 32.

39 שם, עמ' 148–149.

משיח בן יצחק בורוכוב (נולד בשנת 1954 בנאמנגאן שבאוזבקיסטן), קיבל חינוך מסורתי וכללי, והיה איש אדוק. בורוכוב שימש בשטחי עמק פרנגה רב, מורה ומחנך, והרבה ללמוד לימודי קודש. בורוכוב היה ציוני מסור ובשל כך נרדף על ידי השלטונות. בשנת 1989 עלה לישראל, ושנה לאחר מכן הלך לעולמו. משיח בורוכוב היה גם מתרגם מוכשר. תרגם מעברית לשפתם של יהודי בוכרה ספרים, חוברות, דרשות, פרשנויות של החכמים, דינים ומעשיות.⁴⁰

יעקב בן אברהם בורוכוב נולד בשנת 1958 בסמרקנד שבאוזבקיסטן למשפחת שומרי מצוות של אברהם בורוכוב (נולד ב-1936), ומשנת 1981 עבד בהפצת יהדות ובפעילות ציונית. פעילותו של בורוכוב הייתה קשורה לפעילות תנועת חב"ד בסמרקנד שבבוכרה. בשנים 1965–1966 הגבירה תנועת חב"ד את פעילותה בסמרקנד כשעמדו בראשה יוסף לדייב ויעקב לכייב. הזמנים היו קשים והשלטון הסובייטי הקשה עוד יותר על הפעילות למען היהדות, והעניש את הפעילים. אביו של יעקב בן אברהם ראה שהמוהלים והשוחטים עוזבים את סמרקנד ומחפשים דרכים לעלות לישראל, או לחילופין, לצאת לארצות הברית או למדינות אחרות במערב. הוא שלח את בנו ללמוד אצל השוחט דוני שאקרוב כדי שהצעיר ילמד את דיני השחיטה הכשרה ויקבל הסמכה לכך; ואכן יעקב קיבל את התעודה בשנת 1974 ומאז שימש כשוחט בסמרקנד, הרחק מעיניהם הפקוחות של השלטונות. בשנת 1989 עלה עם משפחתו לישראל.⁴¹

חכמי אוזבקיסטן המעטים היו עמודי התווך שעליהם עמדה יהדות אוזבקיסטן. הם היו אלה אשר קיימו את המודעות היהודית הדתית והלאומית בקרב הקהילה היהודית באוזבקיסטן הסובייטית, גם נוכח סיכון עצמי וסיכון בני משפחותיהם. היהודים האדוקים הבודדים, ובראש ובראשונה, אנשי חב"ד המעטים הם אשר עמדו בפרץ אל מול גזירות השלטונות הסובייטיים.⁴²

בזכות פעילותם האמיצה והמסורה המקדשת שם שמיים, עלו רבים מבני הקהילה היהודית באוזבקיסטן לישראל מהר ככל האפשר כאשר שערי הברזל של ברית המועצות רק החלו להיפתח בתחילת שנות השבעים. העולים האלה היו בין

40 מעשיות שהוא תרגם: "חיי אדם", "קו הישר", "נס אלוהים מעשהו", "עדת צדיקים", "הערות של גאונים". תרגומו התפרסמו בבני ברק ובניו יורק בשנים 1976, 1991 – כבר לאחר מותו, ראו: מושייב, יהודי בוכרה, כרך א, עמ' 71.

41 מושייב, יהודי בוכרה, כרך ג, עמ' 72–73.

42 גיטלין, סקירה היסטורית של יהדות אסיה התיכונה, עמ' 125–127.

הראשונים שהגיעו לישראל מברית המועצות, והם סללו את הדרך לגלי העלייה הבאים אחריהם. העולים פעלו בישראל למען קליטה טובה של בני עדתם, שהם יהודי אוזבקיסטן.

יהודים הרריים בערי דאגסטן: דרבנט, קרסניה סלובודה, קובה, נאלציק, בוינאקסק
בעיר דרבנט שבדאגסטן הייתה האוכלוסיה הרבה ביותר של היהודים ההרריים. כמו כן היה מספר רב של תושבים יהודים בערים קרסניה סלובודה וקובה. גם בערים נאלציק ויבוינאקסק התגוררו תושבים יהודים, אם כי פחות לעומת הערים הקודמות. קהילות יהודיות מעולם לא היו מסודרות ומאורגנות בקרב יהודים הרריים. חינוך תורני ומסורתי לא היה נפוץ בקרב יהודי האזורים האלה. הרבנים – או כפי שהם נקראו בדאגסטן: החכמים – היו מתי מעט. בסוף המאה התשע-עשרה היו בכל הקהילות של יהודים הרריים כשישים רבנים בלבד.

האבות שרצו להקנות השכלה תורנית ומסורתית היו נאלצים לשלוח את בניהם אל רוסיה או אל בלו-רוסיה ללמוד בישיבות, אבל היו רק מקרים בודדים של אבות כאלה. הבנים היו עושים שנים אחדות בישיבות אשכנזיות והיו חוזרים הביתה. לאחר שובם היו מתקבלים בכבוד גדול בקרב יהודי סביבתם, והיו נחשבים לעילויים יחידי סגולה במושגים מקומיים. בוגרי ישיבות אשכנזיות הרכיבו את האליטה הרוחנית של יהודים הרריים, והם חיו במעין חוג סגור חברתי בתוך עצמו.

על פי רוב הבנים שלמדו בישיבות ברוסיה ובבלו-רוסיה היו גם מלמדים את בניהם, ואלה היו זוכים לקבל מעמד של רב או של חכם כמו מעמד שעובר בירושה. רב או חכם היה ממלא את כל התפקידים שלהם נזקקו היהודים: הוא שימש כמובן כרב, אבל גם כשוחט, כמוהל, כמלמד וכחזן גם יחד. התפקיד החשוב ביותר היה התפקיד המעשי שהיה בו כדי למנוע הפסד כספי, והוא תפקיד השוחט. יש שיהודים הרריים לא הקפידו על קיום מצוות אחרות אלא על שחיטה כשרה בלבד. אשר על כן זכה בדרך כלל השוחט לכבוד של רב, ועל פי רוב נקראו השוחטים גם רבנים או חכמים. שוחט כזה היה משמש גם חזן לעת-מצוא ומעמדו הגבוה בחברה היהודית היה מובטח. לעיתים היו שוחטים כאלה מלמדים תינוקות בחדר, דבר שחיזק את מעמדם החברתי והכלכלי בחברה עוד יותר.

בתחילת העידן הסובייטי גם הפעילות היהודית המצומצמת הזאת נאסרה על היהודים בידי השלטונות. בתקופת הטרור הגדול של סטאלין,⁴³ החל משנות השלושים ואילך, נעצרו, נשפטו ונעשו רבים מבין הרבנים של היהודים ההרריים.

הפעילות של הרבנים הופסקה כמעט לחלוטין, ונתחדשה רק לאחר שברית המועצות התפרקה בשנת 1991.

להלן נמנה את הבודדים אשר אזרו אומץ לשמש כרבנים בקרב היהודים ההרריים בתקופה הסובייטית. בראש ובראשונה נציין את הרב דוד בן בחשי (1870–1946) ששימש כרב, כחזן וכמלמד בעיר דרבנט. בשנת 1928, עם התגברות הטרור הגדול של סטאלין, החלו השלטונות הסובייטיים להתנכל לבני משפחתו, הלאימו את רכושו הרב ואסרו עליו לעסוק בעבודה דתית.

הרב דניאל ארגונות, יליד העיר קובה, התגורר בעיר דרבנט ומילא תפקידים דתיים בעבור יהודי העיר. הוא שימש כרב, כמוהל וכמלמד לעת-מצוא. פעילותו נמשכה החל משנת 1955 כאשר הגיע לדרבנט ועד סוף שנות השישים, כאשר הוא הגיש בקשה לעלות לישראל ונרדף בידי השלטונות הסובייטיים בשל כך.

כן יצוינו שמותיהם של הרב אליהו דאדאשב אשר שימש כמעין דיין בעיר דרבנט עד סוף שנות החמישים של המאה העשרים, ושל דוד גיליאדוב (1868–1941) שאומנם לא שימש כרב בעיר דרבנט, אך תרם להפצה ולשימור הציונות, מכיוון שהיה מנהל של בית ספר תיכון יהודי חילוני בעיר הזאת.

בשנת 1964 הגיע מלבוב שבאוקראינה לעיר דרבנט המלומד והשוחט ישראל ברונפמן (1915–1988), יליד אודסה שבאוקראינה. הוא זכה לפופולריות רבה בקרב יהודי דרבנט אשר מינו אותו כרב. הוא שימש בתפקיד זה וגם בתפקידים של חזן ומוהל עד שנת 1970. באותה השנה נשלח איש דרבנט, רמב"ם בן שאול, שהיה באותה העת כבן חמישים, ללמוד בישיבה אשכנזית במוסקבה. בשובו לעיר הולדתו דרבנט כעבור שנה, החל לשמש כרב של יהודי העיר.

הרב דוד בן ישעיה (1902–1982), יליד דרבנט, למד בישיבות אשכנזיות וקיבל הסמכה לרבנות. עם שובו לעיר הולדתו, שימש כרב בבית כנסת אחד בדרבנט.

הרב עבדייב (נולד בשנת 1932), יליד דרבנט, נסע בגיל 42 ללמוד בישיבה במוסקבה ועשה שם שנתיים, בשנים 1979–1981. הרב עבדייב חזר בגיל 44 לדרבנט ושימש כרבה של העיר בשנים 1981–1996, עד אשר עלה בשנת 1996 לישראל.

הרב נחמיאל בן יחזקאל אמירוב שימש כרב בעיר נאליצק בשנים 1950–1968. הוא הלך לעולמו בשנת 1968 ויהודי העיר נותרו ללא מנהיג רוחני למשך שנים

ארוכות. ידוע לנו כי בתחילת שנות השישים של המאה העשרים שימש הרב משה ארגונוב רבה של העיר בוינאקסק.⁴⁴

סיכום: חכמים במזרחה של ברית המועצות: גרוזיה, אוזבקיסטן, דאגסטן

בארצות מזרחה של ברית המועצות היו היהודים מפורדים, לא היו להם קהילות ומוסדות מסודרים כמו בתי כנסת, מוסדות חינוך, ארגוני צדקה, חברה קדישא וכדומה. על פי רוב גם לא היה רב, שוחט, מוהל, חזן, גבאי שהיוו חלק בלתי נפרד מהחיים היהודיים המסורתיים. היו אומנם ניסיונות לייסד מוסדות כאלה, גם מצידם של היהודים המקומיים וגם מצידם של היהודים אשר נמלטו אל מזרחה של ברית המועצות בשל גזירות שונות, בעיקר בתקופת מלחמת העולם השנייה.⁴⁵

הפעילות הדתית של היהודים במזרח ברית המועצות הייתה מסוכנת, לא רק למבצעה, כגון רבנים וחכמים, אלא גם לאנשי הקהילה כולם. יש לפעמים שעצם קיומם ומגוריהם של היהודים במקומות שונים הותר רק בדוחק, שלא לדבר על קיום חיי מסורת מסודרים. לדוגמה, הותר ליהודים להתגורר בטורקיסטן למעשה רק באופן לא רשמי, כאוסף של אנשים בודדים, ונאסר עליהם לקיים חיי קהילה מאורגנים.

בנוסף לפעילותם של החכמים ושל הרבנים לעת-מצוא, במדינות מזרחה של ברית המועצות פעלו גם שליחי חב"ד אשר נשלחו ממוסקבה ומלנינגרד. שליחים אלה תרמו רבות לחיזוק המודעות היהודית בקרב האוכלוסיה היהודית המקומית ואוכלוסיית הפליטים.⁴⁶

לגבי מצבם של היהודים בחיי היום-יום במדינות מזרחה של ברית המועצות, הם נתקלו בגילויי אנטישמיות פחותים בהרבה לעומת גילויי אנטישמיות שבהם נתקלו היהודים ברוסיה, בארצות בלטיה, בלרוס ובאוקראינה אשר בהן היחס ליהודים היה

44 בקטעים על היהודים ההרריים השתמשתי במקורות הבאים: מ"י ארגונוב, "ארכיונים פרטיים כמקור ידע על תולדותם ותרבותם של יהודי קווקז"; איגור סמיונוב, הטאטים של קווקז ויהודים הרריים; ורברט פנחסוב, סוולנה דנילובה, סמיון קריכלי, יהודים: בוכריים, הרריים, גרוזיניים במערבולת ההיסטוריה: פנחסוב, "יהודי בוכרה, המנהיגים הנודעים ביותר של הקהילות, המרכזים, פעילים קהילתיים, תורמים (1917–2017)", עמ' 63–75; דנילובה, "יהודים הרריים. יהודים הרריים בתקופה הסובייטית", 190–191; קריכלי, "יהודי גרוזיה. גרוזיה בשנים 1945–1967", עמ' 384–385, "עלייתם של יהודי גרוזיה לישראל", עמ' 389–405.

45 סמיון גיטלין, תולדות גורלותיהם של יהודי האסיה התיכונית, פרק "כיצד היהודים הגיעו לאזור? תולדות ואירועים", עמ' 342.

46 סמיון גיטלין, תולדות גורלותיהם של יהודי האסיה התיכונית. הופעתם באזור, תולדותיהם, יציאתם, עמ' 497.

עוין. השלטון הסובייטי הקומוניסטי השפיע אפוא רבות על היהודים, והגביל קיום המסורת היהודית בקרבם. אבל לא היה בכוחו כדי לעקור לחלוטין את המודעות היהודית בקרב היהודים. הדבר נחשף בעליל רק בתקופת הפרסטרואיקה בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים, עם התפרקות ברית המועצות, והדבר בא לידי ביטוי בהגירה ההמונית של היהודים.

הרבנים (או: החכמים) היהודים שחיו ופעלו ברפובליקות במזרח של ברית המועצות תרמו תרומה מכרעת לשימורה של המסורת היהודית, להפצתה בקרב הקהילות היהודיות שהיו קטנות, מפוזרות ומבודדות, ולמעשה הצילו את יהדות הרפובליקות המזרחיות מלהתבולל ולהיטמע בקרב האוכלוסיות המקומיות.⁴⁷

ביבליוגרפיה

אגרונוב, מ"י, "ארכיונים פרטיים כמקור ידע על תולדותם ותרבותם של יהודי קווקז", בתוך: אוסף מאמרים בעקבות הכנס המדעי הבינלאומי בנושא "יהודי קווקז" שהתקיים בתאריכים 24–26 באפריל 2001, באקו - קובה - קראסנאיה סלובודה, מוסקבה: אל"מ, 2002, עמ' 148–159.

(המקור:

Агарунов, М.Я., "Частные архивы как источник по изучению истории и культуры горских евреев", Материалы Международного научного симпозиума «Горские евреи Кавказа» состоявшегося 24-26 апреля 2001, Баку– Куба - Красная Слобода, 2002, 148-159.)

אוצ'ילדייב, דוד, תולדות יהודי בוכרה (מן התקופה העתיקה ועד אמצע המאה התשע-עשרה), בשני כרכים, ניו-יורק: Mir Collection, 2001.

(המקור:

Очильдиев, Давид, История бухарских евреев (с древних времен до середины XIX в.), в 2 тт., Нью Йорк: Mir Collection, 2001.)

אייזנשטאט, יעקב, על הכנות השמדת היהודים על ידי סטאלין: מחקר משפטי על שלבי ההכנות הפושעות של השמדת היהודים הסובייטיים בידי סטאלין, ירושלים: הוצאת המחבר, 1994.

(המקור:

Айзенштат, Яков, О подготовке Сталиным геноцида евреев: Юридическое исследование этапов преступной подготовки Сталиным геноцида советских евреев, Иерусалим, Изд. автора 1994.

אמיתין-שפירא, זלמן לבוביץ, סקירה של ההווי המשפטי של יהודי האסיה התיכונית, מוסקבה: טקסט, 2013 (מהדורה ראשונה: טשקנט, 1931).

(המקור:

Амитин-Шапиро, Залман Львович, Очерк правового быта среднеазиатских евреев, Москва: Текст-Книжники, 2013 (первое издание: Ташкент, 1931)

באזוב, לילי, היהודים בגיאורגיה. רשימות מתולדות חייהם הסוציאולאוגנומיים וחברתיים-דתיים, מוסקבה: גאלאקטיקה, 2016.

(המקור:

Баазова, Лили, *Евреи в Грузии. Очерки из истории социально-экономической и общественно-религиозной жизни*, Москва: Галактика, 2016.)

גיטלין, סמיון, יחסים בין לאומים שונים באוזבקיסטן: אשליות ומציאות, תל-אביב: הוצאת המחבר, 1998.

(המקור:

Гитлин, Семён, *Национальные отношения в Узбекистане: иллюзии и реальность*, Тель-Авив: издание автора, 1998.)

הנ"ל, מיעוטים לאומיים באוזבקיסטן: העבר וההווה, תל-אביב: הוצאת המחבר, 2004, בשני כרכים.

(המקור:

Гитлин. Семён, *Национальные меньшинства в Узбекистане: прошлое и настоящее*, Тель-Авив: издание автора, 2004, в 2 томах.)

הנ"ל, תולדות גורלותיהם של יהודי אסיה התיכונה. הופעתם באזור, תולדותיהם, יציאתם, תל-אביב: ההוצאה לאור של הקונגרס העולמי של יהודי בוכרה, 2008.

(המקור:

Гитлин, Семён, *Исторические судьбы евреев Средней Азии. Появление в регионе. История. Исход*, Тель-Авив: Издательство Всемирного конгресса бухарских евреев, 2008.)

הנ"ל, סקירה היסטורית של יהדות אסיה התיכונה. שנות ה-1860 – שנת 1940, תרגום מרוסית: טל פדרז'נסקי, תל-אביב: מרכז לחקר ולימוד קהילות איראן, בוכארה ואפגאניסטאן, 2013.

לונין, בוריס ולדימירוביץ', אסיה התיכונה בחקר המזרחנות לפני המהפכה הסובייטית ותקופה הסובייטית, טשקנט: המדע, 1965.

(המקור:

Лунин, Борис Владимирович, *Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении*, Ташкент: Наука, 1965.)

מושייב, יוסף (עורך), יהודי בוכרה – מי אנחנו? היהודים יוצאי אסיה התיכונית, תולדותיהם ואישיותם – אנציקלופדיה, תל-אביב: נבו ארט, 1999, בשני כרכים.

(המקור):

Мошеев, Иосиф, ред., *Бухарские евреи – кто мы? Евреи – выходцы из Средней Азии в биографиях и характеристиках - Энциклопедия*, Тель-Авив «Нево Арт», 1999, в 2 тт.)

ממיסטבלישבילי, אלדר, תולדות יהודי גרוזיה, טביליסי: ללא ציון הוצאת הספרים, 1995.

(המקור):

Мамиствалишвили, Эльдар, *История грузинских евреев*, Тбилиси: издательство не указано, 1995.)

סמיונוב, איגור, הטאטים של קווקז ויהודים הרריים. ידיעות אחדות עליהם ובעיות חקר מוצאם, קאזאן: טאן, 1992.

(המקור):

Семенов, Игорь, *Кавказские таты и горские евреи. Некоторые сведения о них и проблемы происхождения*, Казань: Тан, 1992.)

פנחסוב, רוברט, יקוב קאלונקארוב, עורכים, תולדות יהודי בוכרה בתקופה החדשה והחדשה (1865–2000), בשני כרכים, ניו-יורק: רושנאי, 2005.

(המקור):

Пинхасов, Роберт и Калонтаров, Якуб, ред.-ы, *История бухарских евреев. Новый, новейший период (1865-2000)*, в 2 тт., Нью Йорк: Рошнаи, 2005.)

פנחסוב, רוברט, סוּטלנָה דנילובָה, סמיון קריכלי, יהודים: בוכריים, הרריים, גרוזיניים במערבולת ההיסטוריה, ניו-יורק: ללא ציון הוצאת הספרים, 2017: רוברט פנחסוב, "יהודי בוכרה, המנהיגים הנודעים ביותר של הקהילות, המרכזים, פעילים קהילתיים, תורמים (1917–2017)", 63–75; סוּטלנָה דנילובָה, "יהודים הרריים. יהודים הרריים בתקופה הסובייטית", 190–191; סמיון קריכלי, "יהודי גרוזיה. גרוזיה בשנים 1945–1967", 384–385, "עלייתם של יהודי גרוזיה לישראל", 389–405.

(המקור):

Пинхасов, Роберт, Светлана Данилова, Семен Крихели, *Евреи: бухарские, горские, грузинские в водовороте истории*, Нью Йорк: издательство не указано, 2017: Роберт Пинхасов,

«Бухарские евреи. Наиболее известные руководители общин, центров, общественные деятели, филантропы (1917–2017)», 63-75; Светлана Данилова, «Горские евреи. Советский период горских евреев», 190–191; Семен Крихели, «Грузинские евреи. Грузия между 1945-1967 гг.», 384-385; «Репатриация грузинских евреев в Израиль», 389-405.)

קוסטינרצ'נקו, גנדי וסילייביץ', בשבי של הפרעה האדום: רדיפות פוליטיות נגד היהודים בברית המועצות בעשור האחרון לחיי סטלין – מחקר תיעודי, מוסקבה: יחסים בין-לאומיים, 1994.

(המקור)

Костырченко, Геннадий Васильевич, В плену у красного фараона: политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие: документальное исследование, Москва: Международные отношения, 1994.)

שביאקוב, א"א, "יהודי אזור טשקנט בסוף המאה הי"ט – תחילת המאה העשרים", בתוך: רטבלדזה, א"ו, יסחקוב, מ"מ, ניקיטנקו, ג"נ, דג'ומייב, א"ב (עורכים), יהודים באסיה התיכונה, סוגיות בהיסטוריה ובתרבות, טשקנט: פאן – אקדמיה למדעים של רפובליקת אוזבקיסטן, 2004, עמ' 175–184.

(המקור)

Шевяков, А.И., "Евреи Ташкентской области в конце XIX-начале XX века", в: Ртвеладзе, Э.В., Исхаков, М.М., Никитенко, Г.Н., Джумаев, А.Б., ред.-ы, *Евреи в Средней Азии: Вопросы истории и культуры*, Ташкент: "Фан" - Академия Наук Республики Узбекистан, 2004, стр. 175-184.)

שייניס, זינובי סבייליביץ', מלכודת המאה העשרים: ההוצאה להורג של חברי הוועד העממי לענייני חוץ; הפוגרום בפוטינקי; מחקרים חדשים על "פרשת הרופאים", מוסקבה, הוצאה העצמאית, 1992.

(המקור)

Шейнис, Зиновий Савельевич, Провокация века: Расстрелянный наркоминдел Холодный погром на

Путинках; Новое о "Деле врачей", Москва: Независимое изд-во, 1992.)

שלמייב, אהרון, זכרונותי על חיי יהודי בוכרה באוזבקיסטן (ברוח עיתונאות), תל-אביב: א. שלמייב, 2008.

(המקור:

Шаламаев, Арон, *Мои воспоминания о жизни бухарских евреев в Узбекистане (в порядке публицистики)*, Тель-Авив: А. Шаламаев, 2008.)

